

Юлія ГОРБАЧ (*Kuiv*)

Микола Битинський та його листи до Івана Огієнка (митрополита Іларіона)

Останнім часом дедалі більшу увагу дослідників привертає до себе постать визначного українського церковного та державного діяча, вченого з великої літери, поета, мислителя Івана Івановича Огієнка. Різні аспекти його непростого, насиченого бурхливими подіями життя та надзвичайно активної діяльності вже стали предметом багатьох наукових статей, книг, кандидатських і докторських дисертацій¹. Особливо великий інтерес з боку вітчизняних істориків викликає багата епістолярна спадщина митрополита Іларіона (І. Огієнка)², яка, крім листів самого митрополита, включає в себе листи від багатьох духовних та світських організацій, відомих тогочасних українських громадських, політичних, церковних діячів, учених, письменників, художників, тощо. Листи є різними за змістом і характером написання, вони містять в собі багато цінної інформації, яка безпосередньо стосується різних етапів життя та діяльності самого Івана Огієнка, його друзів, знайомих, нерідко зовсім випадкових персонажів, які навіть ніколи не були знайомі з митрополитом Іларіоном, але встановленням осіб яких доводиться наполегливо займатися археографам, коли вони працюють над коментарями.

Серед численних адресатів митрополита Іларіона був і Микола Оверкійович Битинський (24.11.1893–24.12.1972), добре відомий, на жаль, більше для української діаспори, ніж для його співвітчизників у Великій Україні, вчений-геральдист, художник-графік, поет, громадський діяч. Постать М. Битинського, порівняно з постаттю

І. Огієнка, поки ще недостатньо досліджена вітчизняними істориками, хоча вона безперечно заслуговує на це.

М. Битинський народився у сім'ї поштово-телеграфного урядовця в м. Літині на Поділлі (тепер Вінницька область). Початкову освіту майбутній художник здобув у Кам'янецькій школі, яку закінчив 1908 р.³ Одночасно М. Битинський вчився малюванню. Його викладачами були такі відомі майстри пензля, як Вячеслав Розвадовський (саме він 1905 р. заснував у Кам'янці-Подільському художню школу прикладних мистецтв з інтернатом для сільських дітей) та Микола Роот⁴. Закінчивши школу М. Битинський до 1912 р. працював у канцелярії Подільської контрольної палати, а потім був слухачем 2-річних Педагогічних курсів при Кам'янецькій вищій початковій школі. 1914 р. він закінчив ці курси зі званням учителя початкової школи і правом викладати у 2-класових сільських школах⁵.

Впродовж 1914-1915 рр. М. Битинський працював учителем народної школи с. Карбівка Гайсинського повіту, а в листопаді 1915 р. був мобілізований до царської армії. Воював у складі 9-го Фінляндського стрілецького полку в Карпатах⁶. Був командирований до Петрограду для вступу у Військову школу. У січні 1916 р. М. Битинський вступив юнаком до Оранієнбаумської військової школи, яку закінчив у званні прапорщика 26 квітня того ж року⁷. У старшинських рангах прапорщика, підпоручника та поручника російської армії брав участь у війні проти німців на Північному фронті. За цей час перебував на посадах молодшого старшини роти та начальника полкової саперної команди в 66 пішому Бутирському полку та 17-й дивізійній інженерній роті⁸.

У 1917 р. під час безладдя на фронті М. Битинський повернувся в Україну, де наказом Генерального Секретаріату Центральної Ради був демобілізований, щоб у якості вчителя вести культурницьку роботу на селі. Розпорядженням Кам'янецької повітової шкільної ради він був призначений завідуючим початковою школою спочатку в с. Людвіполі, а пізніше в с. Демшині Кам'янецького повіту. На посаді вчителя М. Битинський перебував до березня 1919 р., у цей же час він закінчив курси українознавства для вчителів повіту⁹.

До українськогівійська М. Битинський вступив на початку 1918 р. у званні поручика. Після мобілізації у званні молодшого старшини до 2-го інженерного куреня у Вінниці, навчався на спеціальних військово-учительських курсах у Кам'янці-Подільському й отримав звання інструктора національної освіти¹⁰.

У квітні 1919 р. М. Битинський вступає до 1-го рекрутового полку армії УНР, обіймає посади командира полкової технічної сотні і водночас старшини культосвітнього відділу при штабі полку. У тому ж 1919 р. він бере участь у боях проти денікінців і потрапляє в полон, але успішно тікає з нього. Проте майже відразу його знову беруть у полон, цього разу вже поляки, і він опиняється у таборі військовополонених у м. Ланьцут. Там М. Битинський вступає до VI січової стрілецької дивізії генерала Марка Безручка на посаду старшини для особливих доручень 6-го технічного куреня і старшини освіти куреня¹¹.

У 1920 р. М. Битинський був інтернований до Польщі й перебував у таборах Олександрові-Куявському Щипіорно, Каліші. За час перебування на інтернації він працював начальником культурно-освітнього відділу дивізії та таборів. За цей час відкрив 4 школи для неграмотних козаків у 6 дивізії; редагував таборовий часопис „Нове життя”; видавав друком книжки з військового фаху та українознавства; керував табовою книгозбірнею; читав лекції з історії України в куренях дивізії; заснував таборову „Козацьку Просвіту” в Щипіорно; опікувався „Хатою Стрільця”; відкрив курси українознавства для жінок табору, а також курси іноземних мов, курси агрономії та бухгалтерії, працював декоратором у „Драматичному Товаристві ім. М. Садовського” в Щипіорно; улаштував таборі історико-національні свята, наукові виклади та мистецькі вечірки; працював у табовій газеті „Український сурмач”, журналі „Релігійно-Науковий Вістник”; завідував культурно-освітньою секцією в „Громаді Старшини” 6 дивізії; працював при реорганізації „Табової Гімназії” в Щипіорно¹².

Після ліквідації польських інтернаційних таборів, у жовтні 1923 р. М. Битинський подав прохання про вступ до Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі,

але за браком середньошкільної освіти не міг відразу бути зарахований до числа студентів інституту¹³.

Попри першу невдачу, у листопаді того ж 1923 р. М. Битинський вступив на Матуральні курси при Українській господарській академії (Прага), а вже 1924 р. розпочав навчання в Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова на відділенні історії та соціальних наук, одночасно беручи приватні уроки з графіки та геральдики. У цей же час він починає працювати співредактором і співробітником військового журналу „Гуртуймося” (пропрацював у цьому часописі 10 років, про що тепло згадує його друг В. Филонович¹⁴). Отримавши диплом педагога середніх шкіл, тривалий час вчителював в українській гімназії в с. Білках на Закарпатті.

У березні 1939 р. М. Битинський вступив до Карпатської Січі й 1941 р. брав участь у війні Карпатської України з мадярськими фашистами.

Протягом 1942-1945 рр. робітником-чорноробом він примусово працював у Берліні на фабриці „Рейнметал Борсіг”. 1945 р. М. Битинський вступає до Української Національної Армії генерала Павла Шандрука та стає старшиною при його штабі. У червні 1948 р. Вища Військова Рада Уряду УНР (в екзилі) присвоює йому звання підполковника¹⁵.

Після завершення Другої світової війни М. Битинський протягом 1945–1950 рр. викладає історію, філософію, малювання, креслення, мистецтво в українських таборах у Німеччині (Ашаффенбург, Байройт, Майнц-Кастель, Етрінген)¹⁶.

1951 р. М. Битинський разом з дружиною Надією переїжджає до Канади, у Торонто. Там він понад 11 років викладав теорію та історію українського мистецтва на курсах українознавства ім. Г. Сковороди та на курсах українознавства ім. І. Котляревського при кафедрі св. Володимира. Саме тут і зав'язалося його листування з митрополитом Іларіоном.

Перебуваючи далеко від батьківщини, М. Битинський не поривав з нею, беручи, зокрема, активну участь у громадському житті українських емігрантів. Він був членом Союзу колишніх українських вояків у Канаді, Генеалогічно-геральдичного това-

риства в Америці, Української Вільної Академії Наук у Канаді, Українського товариства подолян, православної кафедральної громади, братства св. Володимира та інших¹⁷.

М. Битинський був також автором багатьох поетичних і прозових творів, публікуючих під псевдонімом Микола Оверкович. Серед його творів збірка поезій „В гromі і бурі”, поема „На брамі України”, балада „Сузір'я лицарів”, містична поема „Ангел помсти”, присвячені пам'яті його загиблих у бою побратимів і всіх українських патріотів. Ці твори увійшли до збірки „Кенотаф”, виданій 1963 р. у Торонто, щоб вшанувати пам'ять про загиблих за українську державність під Крутами та Базаром¹⁸.

Будучи багатосторонньо обдарованою людиною, М. Битинський не припиняв працювати і як художник-графік та геральдист. Він є автором великої кількості праць на тему української геральдики, найкращими з яких є „Альбом гербів українських земель”, „Герби українських гетьманів”, „Уніформи українського війська доби визвольної боротьби 1917–1921 рр.”, „Державні відзнаки України”. Він написав і науково обробив працю „Геральдика”, яку мріяв побачити надрукованою та на друк якої довгі роки збирав і відкладав зі своїх, більш ніж обмежених засобів, гроші. Серед його проектів відомі також „Хрест Симона Петлюри”, знак і грамота „Военного хреста”, багато хоругв, знамен, стягів¹⁹.

Помер М. Битинський у м. Торонто (Канада). Передцим він довгий час хворів, але підтримуваний люблячою дружиною, мужньо боровся з недугою.

По собі цей визначний український художник, геральдист, поет, громадський діяч, справжній патріот своєї батьківщини залишив 52 літературні та геральдичні праці, 36 малярських і графічних (серед них „Розстріл 359 під Базаром”), 36 з геральдичного оформлення гербів, 28 зі сфрагістики, 36 про ордени та відзнаки, нагрудні значки, грамоти, багато картин та 20 різних листівок, 16 проектів надгробних пам'ятників. Увесь цей спадок потребує глибокого дослідження, вивчення, представлення на огляд широких мас в Україні²⁰.

У даній статті йтиметься про листи (всього 16) від М. Битинського до митрополита Іларіона, які зараз знаходяться в Цен-

тральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ) (фонд 1294, опис 1, справа 30). Це копії листів М. Битинського, передані з Архіву митрополита Іларіона (Івана Огієнка) в Канаді о. Т. Міненком. Більшість з них написані від руки, декілька надруковані на друкарській машинці. Зазначені листи до певної міри доповнюють інші листи (всього 12) М. Битинського до митрополита Іларіона, опубліковані Ю. Мициком у його праці 2006 р. „Листування митрополита Іларіона (Огієнка)”²¹. І перші, і другі листи стосуються одного проміжку часу – 1952–1964 рр., очевидно тому більшість тем, заторкнених у них, перегукуються.

Листування М. Битинського з І. Огієнком розпочалося після вимушеного переїзду українського художника на постійне проживання до Канади. Одним із багатьох занять М. Битинського далеко за межами батьківщини стало малювання, яке приносило йому не дуже значні заробітки. Добре відомо, що професія художника – справа не завжди вдячна і нерідко багатьом талановитим людям доводиться роками, якщо не десятиліттями, торувати свій шлях до народного визнання та матеріального добробуту. М. Битинський, який опинився в чужій країні разом з родиною, щоб заробити на прожиття, всіляко використовував у першу чергу, свій художній талант. Він малював ікони, образи та плащениці для православних церков у Канаді, виконував інші замовлення місцевих церковних громад. Розуміючи, що за протекцією поважних і впливових серед місцевої української громади осіб йому буде легше знайти замовників, художник іноді звертався за допомогою до митрополита Іларіона, авторитет якого серед церковних діячів і звичайних канадських українців був беззаперечним: „Я хотів би звернутися до зарядів церковних громад тих міст і запропонувати їм свої послуги, як іконографа щодо малювання для них іконостасних образів. Може мені пощастило б з тими церковними громадами порозумітися, й я з Божою поміччю і за Вашим щасливим благословенням та цінною для мене протекцією намалював би образи тих нових іконостасів”²².

М. Битинський виконував також художні замовлення і самого митрополита Іларіона, про що згадується в окремих листах:

„Вашого цінного листа і поштовий переказ на гроші отримав... Тішуся, що моя праця Вам сподобалась. Дякую щиро і за ласкаву обіцянку Вашу мене і надалі не забувати. Це дає мені сміливість надіятись ще на якісь Ваші замовлення – церковні образи, портрети церковних діячів і т[аке] п[одібне]”²³. При цьому художник обіцяв митрополитові Іларіону старанно виконувати всі замовлення і майже в кожному своєму листі вибачався за завдані клопоти. Очевидно М. Битинський відчував себetroхи ніяково, звертаючись по допомогу й підтримку до такої шанованої та відомої багатьом людини як митрополит Іларіон.

Серед загалу замовлень, виконуваних М. Битинським для митрополита Іларіона та обговорюваних обома кореспондентами у листах, найчастіше згадується рисунок святого Антимінса²⁴. Вочевидь, це була важлива й одночасно складна робота, оскільки М. Битинський кілька разів переробляв або доробляв її, постійно радився з митрополитом Іларіоном про те, як краще виконати ту або іншу деталь цього цінного замовлення. У листах детально описується увесь технічний процес створення малюнка, художник відверто перераховує, що йому вдалося зробити, а що треба було б ще змінити: „... Я уважно і докладно простудіював і скоригував свою попередню працю по тому друкованому відбитку з неї на шовку, який Ви мені передали для зразку. Мене немилу вразило те, що відбиток мого рисунка на шовку вийшов перечорнений і в багатьох місцях невиразний”²⁵.

Паралельно з роботою художника-графіка М. Битинський в еміграції активно займався і геральдичними дослідженнями, які на той час були занедбаними і не дуже популярними, що визнавав і сам майстер: „З прикрістю спостерігаю на кожному кроці, як страшенно ця наука (геральдика) у нас упосліджена і знаходиться у справжньому занепаді”²⁶. При цьому, на думку художника, „самі геральдичні витвори, як герби, прапори і под[ібне] мають незмінну реальну вагу і практичне значення”²⁷. Свої відкриття, роздуми та ідеї з цього приводу, доповнені цікавими ілюстраціями, М. Битинський віддавав публікуватися в часопис „Наша культура”, очолюваний митрополитом Іларіоном. Таким чином, це була ще одна площина, на якій перетиналися інтереси двох

українців. В одному з листів М. Битинський, зокрема, писав: „При цьому надсилаю свою невеличку геральдичну розвідку з двома рисунками для друку у Вашому високоцінному журналі „Наша культура”²⁸. Про „Нашу культуру” йдеться загалом майже в кожному листі М. Битинського до митрополита Іларіона. Інший часопис, який згадується у листах, це „Віра і культура”. М. Битинський віддавав друкуватися свої дописи і сюди, а тому, бувало, просив митрополита Іларіона повпливати на редакцію „Віри і культури” (вона йому теж підпорядковувалася) з тим, щоб пришвидшити друк якоїсь з його геральдичних розвідок. Так, в одному зі своїх листів він писав: „...Ласкаво прошу вплинути на редакцію „В[іри] і К[ультури]”, щоб нарешті закінчити друкування моєї розвідки про герб Архистратига...”²⁹

Як видно з багатьох листів, І. Огієнко виступав також у ролі критика та рецензента публіцистичних робіт М. Битинського на геральдичну тематику і думка митрополита Іларіона з цього приводу була для дослідника дуже важливою: „Перед тим, як вислати Вам цю річ на розгляд і просити про уміщення її в цінному Вашому журналі „Віра і культура”, ласкаво прошу не відмовити подати мені деякі цінні Ваші й авторитетні поради”³⁰. Читаючи листи М. Битинського до митрополита Іларіона, часто впадає також у вічі, що спілкування з останнім давало М. Битинському не лише необхідний для кожного науковця обмін думками та інформацією, але й натхнення, необхідне для подальшої роботи у сфері вивчення української геральдики: „Щиро дякую за Вашого цінного підбадьорливого листа. Він мене справді заохочує до дальших студій і праць з ділянки нашої рідної геральдики”³¹. Серед геральдичних робіт М. Битинського, які він обговорював з митрополитом Іларіоном, згадуються розвідки про герб Львова і Галичини (Лев Галицький) та про герб м. Києва і Київської землі (Архистратиг Михаїл Київський), а серед інших наукових розвідок – підручник з іконографії, який М. Битинський дуже хотів, але не міг завершити через абсолютну відсутність потрібної літератури. В одному з листів до митрополита Іларіона він, зокрема, писав: „Щодо підручника іконографії, то гнітить мене та сама біда: брак літератури і матеріалу... Ніяких книжок з

іконографії не маю і не можу дістати. Тому очевидно доведеться відмовитись від писання підручника...³².

М. Битинський, будучи художником і маючи гарні знання в галузі архітектури, допомагав митрополитові Іларіону у пошуку інформації про іконостаси, необхідною останньому для написання його праці. Судячи зі змісту листів, це було нелегким завданням, адже дістати українську літературу з такої специфічної теми треба було далеко за межами України. „На жаль, нічого солідного і вичерпного, а навіть і літератури з цього предмета мені не пощастило дістати”³³. Однак автор дещо применшив результати своїх пошуків, адже у тому ж листі він говорить про брошуру В. Січинського „Пам’ятки української архітектури”, де є показник літератури з української архітектури та працю В. Антоновича „Українська культура”, яка містить розділ про українське малярство з коротким описом іконостасів. М. Битинський пропонує переслати митрополитові Іларіону ці праці разом із фотографіями іконостасів таборових церков у Німеччині та з іконостасу Торонто, які він розмалював.

І. Огієнко, у свою чергу, допомагав художникові у пошуку інформації, необхідної для написання вже його праці. Так, в одному з листів М. Битинський просить митрополита Іларіона: „Будь ласка, загляньте до великої Енциклопедії Брокгауза і Ефрона... і зробіть з ласки своєї для мене дві виписки текстів з-під гасел: 1 – Пилат (Понтійський), 2 – Печать Малороссійская. Ці речі мені дуже потрібні для праць, а названої Енциклопедії в Торонті я ніде не можу дістати”³⁴. В іншому листі М. Битинський дякує митрополитові Іларіону за випозичену йому енциклопедію та пише, що повертає її назад власнику: „З великою подякою повертаю Вам книжку – Енциклопедію Брокгауза – Ефронта т. VIII, з якої відмалював деякі українські і земські герби для своєї збірки”³⁵.

Про те, що між І. Огієнком і М. Битинським існували теплі, можна навіть сказати дружні відносини, свідчить і той факт, що митрополит Іларіон регулярно презентував художникові нові праці, які надсилав поштою. Так, наприклад, в одному з листів М. Битинський висловлює митрополитові Іларіону щирі подяку

за надісланий цінний подарунок – книжку „Наша літературна мова”: „Цей Ваш досконалий суто науковий твір, що так послідовно, легко, переконливо відкриває й освітлює незвичайно багаті і цінні скарби нашої рідної мови, особисто й особливо дорогий для мене тим, що дає і мені тепер змогу повно черпати з нього так потрібну кожному з нас на чужині специфічну рідномовну науку”³⁶. Іншим разом І. Огієнко надіслав художникові свою працю „Святий Димитрій Тупталенко”, а згодом ще одну – „Розп’ятий Мазепа”. Така увага з боку митрополита Іларіона звісно була дуже приємною художникові.

У багатьох листах, адресованих митрополитові Іларіону, М. Битинський вітає його з тими чи іншими святами, висловлює різноманітні побажання, ділиться поточними подіями зі свого життя („З початком нового шкільного року мав я на двох курсах українознавства, де викладаю Історію України та Українське Мистецтво, чимало праці і клопотів із-за браку відповідних підручників. Мусів скласти конспекти”³⁷), розповідає про своє погане самопочуття, просить молитися за нього та щоразу висловлює митрополитові Іларіону свою шану та вдячність. Ці начебто незначні і не завжди помітні з першого погляду моменти також є свідченням того, що відносини, які існували між кореспондентами, ґрунтувалися на взаємній повазі та довірі.

Таким чином, проаналізовані вище листи є цінним джерелом для подальшого вивчення постаті та творчої спадщини М. Битинського, а також для доповнення відомостей про діяльність та людські якості митрополита Іларіона. Вони можуть становити інтерес не лише для істориків, археографів, інших дослідників персоналій І. Огієнка та М. Битинського, але й для геральдистів і особливо художників адже у багатьох листах міститься детальна інформація про різні художні роботи, виконувані М. Битинським в еміграції, викладено його роздуми та ідеї з приводу створення того або іншого герба, малюнка, описано майбутні творчі плани художника

¹ Ляхоцький В. П. До питання про створення наукової бібліографії Івана Огієнка // Бібліотечний вісник. – 1997. – № 6. – С. 9-14; Марушевич А. Просвітницька діяльність і педагогічні погляди І. Огієнка: Дис...

канд. пед. наук 13.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 1995. – 161 с.; *Мицик Ю. А.* Листування митрополита Іларіона (Огієнка). – К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська Академія”, 2006. – 566 с.; *Тюрменко І. І.* Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К., 1998. – 284 с.; *Тимошик М. С.* Українознавчі проблеми в науковій публіцистичній і видавничій діяльності Івана Огієнка: Дис... д-ра філол. наук. 10.01.08 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 1997. – 358 с.

² Епістолярна спадщина Івана Огієнка (1907–1968) / Упоряд: Ляхощкий В., Преловська І., Московченко Н. – К.: УДНДІАСД 2001. – Серія „Пам’ятки” – Т. 2. – 477 с.

³ Справа студента Битинського Миколи // ЦДАВО. – Ф. 3972. – Оп. 1. – Спр. 332. – Арк. 6.

⁴ *Филонович В. М.* Битинський. Сузір’я лицарів: 3б. Творів. – Торонто Вид-во Н. Битинської 1975. – С. 7–8.

⁵ Справа студента Битинського Миколи // ЦДАВО. – Ф. 3972. – Оп. 1. – Спр. 332. – Арк. 6.

⁶ *Висоцька В.* 3 сузір’я лицарів // Подільська старовина. – 2003. – С. 5–6.

⁷ Справа студента Битинського Миколи // ЦДАВО. – Ф. 3972. – Оп. 1. – Спр. 332. – Арк. 6.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ *Висоцька В.* 3 сузір’я лицарів // Подільська старовина. – 2003. – С. 5–6.

¹¹ *Завальнюк К.* Битинський Микола Оверкович // Незборима нація. – 2002. – Лип. – № 8. – С. 3.

¹² Справа студента Битинського Миколи // ЦДАВО. – Ф. 3972. – Оп. 1. – Спр. 332. – Арк. 6.

¹³ Там само.

¹⁴ *Филонович В. М.* Битинський. Сузір’я лицарів: 3б. Творів. – Торонто Вид-во Н. Битинської 1975. – С. 7–8.

¹⁵ *Висоцька В.* 3 сузір’я лицарів // Подільська старовина. – 2003. – С. 5–6.

¹⁶ *Завальнюк К.* Битинський Микола Оверкович // Незборима нація. – 2002. – Лип. – № 8. – С. 3.

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Висоцька В.* 3 сузір’я лицарів // Подільська старовина. – 2003. – С. 5–6.

¹⁹ *Филонович В. М.* Битинський. Сузір’я лицарів: 3б. Творів. – Торонто Вид-во Н. Битинської 1975. – С. 7–8.

²⁰ *Висоцька В.* 3 сузір’я лицарів // Подільська старовина. – 2003. – С. 5–6.

²¹ *Мицик Ю. А.* Листування митрополита Іларіона (Огієнка). – К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська Академія”, 2006. – 566 с.

²² Лист М. Битинського митрополиту Іларіону. 26 вересня 1952 р. // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ). – Ф. 1294. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 120, 120зв.

²³ Лист М. Битинського митрополиту Іларіону. 4 червня 1952 р. // ЦДАМЛМ. – Ф. 1294. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 117.

²⁴ *Антимінс* – посвячений обрус із кришкиною мощів святих на престолів православних церквах. На антимінсі звершується під час св. Літургії таїнство Євхаристії. Без антимінса не можна служити св. Літургії. Звичай антимінсу з мощами святих походить ще з давньохристиянських часів, коли Богослуження відбувалися на гробах мучеників // *Онацький Є.* Українська мала енциклопедія – Буенос-Айрес, 1957–1967. – Т. 1. – С. 95.

²⁵ Лист М. Битинського митрополиту Іларіону. 2 квітня 1957 р. // ЦДАМЛМ. – Ф. 1294. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 123.

²⁶ Лист М. Битинського митрополиту Іларіону. 17 лютого 1953 р. // Упор: *Мицик Ю. А.* Листування митрополита Іларіона (Огієнка). – К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська Академія”, 2006. – С. 62.

²⁷ Там само.

²⁸ Лист М. Битинського митрополиту Іларіону. 4 червня 1952 р. // ЦДАМЛМ. – Ф. 1294. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 117.

²⁹ Лист М. Битинського митрополиту Іларіону. 2 квітня 1957 р. // ЦДАМЛМ. – Ф. 1294. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 124.

³⁰ Лист М. Битинського митрополиту Іларіону. 24 травня 1956 р. // Упор: *Мицик Ю. А.* – С. 65.

³¹ Лист М. Битинського митрополиту Іларіону. 1 травня 1955 р. // Упор: *Мицик Ю. А.* – С. 62.

³² Там само. – С. 63.

³³ Лист М. Битинського митрополиту Іларіону. 19 серпня 1952 р. // Ф. 1294. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 119.

³⁴ Лист М. Битинського митрополиту Іларіону. 14 лютого 1958 р. // ЦДАМЛМ. – Ф. 1294. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 126.

³⁵ Лист М. Битинського митрополиту Іларіону. 23 червня 1955 р. Упор: *Мицик Ю. А.* – С. 64.

³⁶ Лист М. Битинського митрополиту Іларіону. 30 квітня 1959 р. // ЦДАМЛМ. – Ф. 1294. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 127.

³⁷ Лист М. Битинського митрополиту Іларіону. 4 листопада 1960 р. // ЦДАМЛМ. – Ф. 1294. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 130.